

Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 2000, C. 2, s. 6

Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi

*İrfan AYCAN**

Müslümanların, ilk dönemlerde daha çok dinî ilimlerle meşgul olduklarını biliyoruz. Ancak Emevîler dönemine gelindiğinde onların beşerî ilimlerle de ilgilendiklerini görüyoruz. Onların beşerî ilimlerle meşguliyetleri tercüme faaliyetleri neticesinde olmuştur. Dolayısıyla İslâm medeniyetinin doğuşuna etki eden unsurlar arasında tercüme faaliyetlerinin yeri büyüktür diyebiliriz. Tercüme hareketinin ilk hedefi tıp ve müsbet ilimlerdi. “Emevîler döneminin ilk yıllarından itibaren müslümanlar tıp ve kimya gibi ilimlere ilgi duymuşlardır. Bir yandan devlet adamlarının yabancı ilim adamlarını saraya daveti, diğer yandan müslümanların bu ilimleri öğrenme merakı ve gayr-ı müslim ilim adamlarının bu ilim dallarına dair yazmış oldukları Süryanice, Yunanca hatta Kiptice eserleri Arapçaya çevirmeleriyle İslâm dünyasında giderek hızlanacak olan bir bilimsel faaliyeti başlatmıştı”¹. Emevîler döneminde gerçekleşen bu tercüme faaliyetlerine Emevî hanedanından Halid b. Yezid öncülük etmiştir. Halid-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş* (T.D.V. Yay. Ankara, 1998).

'in bu konumunu İbn Nedim, iki sebeple izah etmeye çalışır. Birincisi, Halid'in ilim sevgisi ve merakı; ikincisi de Emevî devlet başkanı Mervan b. El-Hakem'in Halid'i kendisinden sonra halife tayin edeceğini belirtmesine rağmen sözünde durmayarak kendi oğlu Abdülmelik'i tayin etmesi sonucu Halid'in teselliye ve meşguliyeti ilimde bulmasıdır².

Araplar arasında müsbet ilimlerden en çok bilineni tıp bilimi idi. Ancak Arap yarımadasında tıp eğitimi veren herhangi bir eğitim merkezi yoktu. Hz. Peygamber döneminde yaşayan Haris b. Kelede, kendisi Taif'li olup İran'da bulunan Cundişapur tıp merkezinde tahsil görmüş daha sonra da Hicaz'a dönmüştür.

Hız. Ömer döneminde Bizans'ın, İran'ın ve Mısır'ın fethedilmesi neticesinde buralardaki tıp eğitim merkezleri ve eserler müslümanların eline geçmiş oldu. Hız. Ömer, İskenderiye'den ve Ariş'ten getirttiği kitapları okutturmuştu³. Hız. Ali de kendisine gelen bir Yunanlı ile tıbbî konularda görüş alışverişinde bulunmuştur⁴. Fakat bu ilimlerin müslümanlar arasında kabul görmesi için uzun bir hazırlık döneminin geçmesi gerekmiştir. Bu dönemde geleneksel tıp anlayışı ve Hız. Peygamber'in tavsiye ve öğütleri toplumda hakim olmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi İran'ın, Bizans'ın ve Mısır'ın fethedilmesi bu konudaki eserlerden, eğitim merkezlerinden ve tabiplerden yararlanma imkânı sağlamıştır. Emevîler döneminde sarayda genelde Cundişapur tıp merkezinde yetişen tabiplere yer verilmiştir. Muaviye'nin doktoru Ebu'l - Hakem, İbn Asa⁵, Haccac'ın doktoru Teyazuk ve Abdülmelik b. Ebcer bunlardandır. Emevîler döneminde Cundişapur, yeni başlayan tercüme hareketinin merkezi olmuştur⁶.

Emevîler zamanında Mervan b. el- Hakem'in emriyle Mâsercis, Ahron'un Kunnaş adlı eserini Arapçaya çevirmişti. Bu eserin tıp sahasında Arapçaya tercüme edilen ilk eser olduğu söylenir. Bu eser otuz makaleden oluşur, Mâsercis, bu esere iki makale daha ilave etmiştir⁷

2. Bayraktar Mehmet, a.g.e., 36

3. Yakubî, **Tarih**, II,s.26.

4. Tabersî, Ebû Mansur Ahmed b. Ali b. Ebî Talib (Ö.6yy) el-İhticac, I/II (Thk. Muhammed Bakır el-Musevî el-Horasânî) Beyrut, 1981, 235-238.

5. İbn Ebî Usaybia, **Tabakatu'l - Etibba**, 175.

6. S. Hüseyin Nasr, **İslâm ve İlim** (Trc. İlham Kutluer, İstanbul, 1989), s.176.

7. İbnü'l - Kiftî, **Ahbaru'l - Ulema bi Ahbari'l - Hukemâ**, Kahire, ?, s.67; İbn Ebî Usaybia, s.159; Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü** (İstanbul, 1935), s. 55-62.

İskenderiye’de bulunan tıp okulu genel olarak Hipokrat’ın fikirlerine dayanır. Bu tıp merkeziyle Hz. Ömer döneminde başlayan ilişki Emevîler döneminde de gelişerek devam etmiştir. Özellikle I. Yezid’in oğlu Halid, iktidar hakkı elinden alındıktan sonra, kendisini ilme vermiş, İskenderiye’den getirttiği kitapları okumuş, İskenderiyeli ilim adamları vasıtasıyla felsefe, tıp ve kimya öğrenmiştir⁸. Hz. Ömer’in kurmuş olduğu Kufe’de zamanla Felsefe, Tıp ve Veterinerlik ilmi çok gelişmiştir. Gerçi bu, ilmî geleneğin arkasında Hire bulunmaktaydı. İslâm öncesi dönemde Hire’de Tıp ilmi fevkalade ileri düzeydeydi ve din adamları, tarafından yürütülüyordu. Felsefe ise din adamlarının yanında Huneyn’in babası gibi zengin kimselerin uğraş alanıydı⁹. Bu geleneği devralan Kufe’de Yahudi ve Hıristiyanlar daha çok Tıp, Eczacılık ve Felsefe ile meşgul oluyorlardı¹⁰. Yine Araplardan ancak hangi dine mensup olduklarını bilemediğimiz bazı aileler Kufe’de tıp ilmiyle meşgul oluyorlardı¹¹.

H. 61/680 yılında Yakup er- Ruhavî İskenderiye’ye tıp öğrenmek üzere gitmişti. Döndüğünde ise Antakya tıp okulunun başına getirilmiş ve orada 11 yıl hocalık yapmıştır¹².

Kendisi de bir ilim adamı olan Ömer b. Abdülaziz, halife olmadan önce İskenderiye’deki tıp okulunun hocalarıyla görüşmüş ve Abdülmelik b. Ebcer ile dostluk kurmuştur. Belki de bu görüşmeler babası Abdülaziz’in Mısır valiliği esnasında olmuştur. Ömer devlet başkanı olduğu zaman, Abdülmelik’i kendi himaye ve hizmetine almış, Abdülmelik Ömer’in teşvikiyle İskenderiye’deki tıp okulunu Antalya’ya taşımıştır¹³.

İran’da Kazerun yakınlarında Kisra 1. Şapur b. Erdeşir (241-273) tarafından kurulan Cündişapur tıp merkezi zamanla büyük bir ilim merkezi olmuştur.

8. Gülsüm Sezen, *Cahiliyye Devrinden Emevîlerin Sonuna kadar Müslümanlar Tıbbî Gelişmeler*, basılmamış Y.Lisans Tezi, Ankara, 1977, s.82-83.

9. İbn Ebi Usaybia, 258.

10. İbnü’l-Kıftî, 169.

11. İbn Hazm el-Edelüsî (456/1064) *Cemheretü Ensabi’l-Arab* (thk. Komisyon, Beyrut, 1983), 188; Yakut, *el -Müktedab min Kitabi Cemhereti’n-Neseb* (thk. Naci Hasan, Beyrut, 1987), 85.

12. Gülsüm Sezen, s.83.

13. P.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, 1980),II, 399; İbn Ebi Usaybia, 116, 125-126.

Hatta Arapların tabibi olarak belirtilen Haris b. Kelede burada tahsil görmüş, bu kimse İran Kisrası Anuşirvan (531-597) ile tıp üzerine sohbet yapmıştır¹⁴. Cündişapur, Hind, Yunan, İran ve Mısır Felsefe ve Tıbbının bulunduğu bir merkezdir. Yunan ilmi daha ziyade İskenderiye’de yoğunlaştığı halde, burada son derece mutaassıp Hristiyanların oturması nedeniyle, pek fazla ilerleme gösterememiş Mısır vasıtasıyla başka yerlere ulaşmıştır. Yunan ilmini müslümanlara ulaştıranlar Cündişapur’da yetişen Nasturi Hristiyanlar olmuştur¹⁵. Bunlar Yunan tıbbıyla İslâm tıbbı arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Ayrıca 592 yılında Atina’dan sürülen yeni eflatuncu filozoflar tam bir fikir hürriyetinin yaşandığı Cündişapur’a gelip yerleşmişlerdir. Böylece Cündişapur’da İslâm’ın doğuşuna yakın bir zamanda İslâm tefekkürünü derinden etkileyecek bir buluşma meydana gelmiştir¹⁶.

Cündişapur, Hz. Ömer zamanında Ebu Musa el - Eşârî tarafından barış yoluyla fethedilmiş (17/638), müslümanlar bu tıp merkezinin faaliyetlerini serbest bırakmışlardı. Hatta Hz. Osman zamanında bu okul mezunu Ebu’l-Hakem, Medine’de doktorluk yapmıştır¹⁷.

Emevîler de Cündişapur tıp merkezinin faaliyetlerini teşvik etmişler, oradan mezun ünlü hekimleri saraylarına almışlardır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Muaviye’nin özel doktorları Ebu’l-Hakem, İbn Asal ve Mervan b. el-Hakem’in özel doktoru Mâsercis, Cündişapur’da yetişmiştir¹⁸. Cündişapur, İskenderiye ve diğer bölgelerdeki sözlü gelenekler de daha ilk zamanlardan itibaren İslâm medeniyetine aktarılarak 2/8 yüzyılda İslâm tıbbının oluşumunda etkili olmuştur¹⁹.

İslâm dünyasında tercüme faaliyetleri, pek çok doğulu ve batılı müellifin bahsettiği gibi Abbasîler döneminde değil, Emevîler döneminde başlamıştır. Emevîler, kendi dönemlerinde gayr-ı müslimlerin yaşadıkları ve sahip olduk-

14. Gülsüm Sezen, s.84.

15. Mayerhof, M., *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, (trc. Ö.Rıza Doğrul, İstanbul, 1935), s.8.

16. Mayerhof, M., s.9.

17. Fazıl Halil İbrahim, *Halid b. Yezid ve Siretuhu*, s.51.

18. İbn Ebî Usaybia, 171-172, 175, 178, 179.

19. S.Hüseyin Nasr, 173.

ları ilmî müesseselere hiçbir zaman zarar vermeyi düşünmemişler, aksine onların çalışmalarını teşvik etmişlerdir. Onların yalnızca ilmî çalışmaları kurum-sallaştırma açısından geride kaldıkları, bu çalışmaların ferdî gayret ve teşviklerle yürütüldüğü söylenebilir. Emevîler döneminde yeni kurumlar oluşturmak yerine mevcut yabancı kurumlardan istifade düşünülmüştür. Özellikle saray çevrelerinde tıp tahsili almış gayr-ı müslimlerden istifade edilmiştir²⁰.

Tercümeler Emevîlerin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan'la birlikte başlamıştır. O pek çok sahada olduğu gibi tıp alanında da eserler yazılmasını istemiş, bunun üzerine İbn Asâl (46/666) *Müfret ve Mürekkep İlaçlar ve Kuvvetleri* isimli bir çalışma yapmış, bu çalışmasına Yunancadan ve Süryaniceden pek çok eseri kaynak göstermiştir. Hatta Muaviye ondan bu eserlerden birkaçını Arapçaya tercüme etmesini istemiştir²¹. Irak valisi Haccac'ın doktoru Teyazuk'un da (90/710) Yunanca'dan tercümeleri vardır. Bu doktor, döneminde geliştirdiği *Humma* tedavi yöntemiyle şöhet bulmuştur²². Yine daha önceki sayfalarda belirttiğimiz gibi Mervan b. el-Hakem, Basralı Yahudi bir tabib olan Mâsercis'ten tıp alanındaki eserlerden tercüme yapmasını istemiş, o da Yunanca'dan tercüme yapmıştır²³. Muaviye'nin Kufe valisi Ziyad b. Ebîhi'nin parmağı kangren olduğu zaman, şehirdeki tabipler toplanmış ve cerrahi müdahaleye karar vermişlerdi. Bu da o esnada cerrahi müdahalede bulunabilecek tabiplerin varlığına ve bu tıbbi tedavi yönteminin bilindiğine bir işarettir²⁴.

Emevîler döneminde veterinerlik konusunda da bazı bilgiler mevcuttur. Mesela bazı kaynaklarda Kufe'de kurt düşen hayvanların vücudundaki kurtları dökmek için katran kullandıkları²⁵ yazılıdır.

Emevî prenslerinden Halid b. Yezid de tıp ve kimya ilmiyle ilgilenmiş, konuyla ilgili pekçok kitap satınalarak tercüme ettirmiştir²⁶. Halid b. Yezid, Mısır'a Arapça öğrenmek için gelen Yunanlı hekimleri Şam'a davet ediyor ve

20. İbn Haldun, *Mukaddime* (trc. Zakir Kadiri Ugan I-II İstanbul, 1991), II, 600.

21. Fazıl Halil İbrahim, 50.

22. İbn Ebi Usaybia, s.12.

23. İbn Nedim, *Fihrist*, s.88.

24. Belazurî (297/892), *Eṣabü'l-Eşraf* (thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1979), IV, 227.

25. Hoda Murad, *Keşver-i Hire der Kalemru-ı Şahinşahi-yı Sasaniyân* (Tahran, 1976), 98.

26. H. İbrahim Hassan, II, 228.

tıp ya da özellikle kimya ile ilgili Yunanca ve Kiptice eserleri tercüme ettiriyordu²⁷. Kimya ilmiyle ilgili, hatta Marianus isimli bir papazdan dersler de alan Halid b. Yezid'in bu konuda bir eser yazdığından da bahsedilirse de²⁸ bugün bunu teyid edebilecek bilgilerden yoksunuz.

Emevîler dönemi tıbbıyla ilgili olarak kaynaklarda en son Yezid b. Abdilmelik'in (101-105/720-724) doktoru Ahmed b. İbrahim'in tıp sahasında Arapça eser telif ettiğinden bahsedilir²⁹. Bu tarihten itibaren bu konularla ilgili fazla malumata rastlanmamaktadır. Bu durum tabiatıyla siyasi atmosferin karışması ve insanların daha değişik konularla meşgul olmalarındandır.

Emevîler döneminde ilk hastane kuran kişinin de Velid b. Abdilmelik (86-96/705-715) olduğu belirtilir. Bu konudaki en geniş bilgiyi Makrizî verir ve onun bu hastaneye maaşlı doktorlar tayin ettiğini, cüzzam hastalarının ortalıkta doluşmamaları için onların hastanede toplanmasını emretmiş, bu hastalara ve âmâlara devlet tarafından erzak tayini yapılmıştır³⁰.

Emevîler dönemi İslâm toplumunda müslümanlar arasından yetişen ve toplumda meşhur olan herhangi bir tabip ismine rastlanmamaktadır. Bu dönemin bir geçiş dönemi olduğu düşünüldüğünde ve tercüme faaliyetinin yeni gelişmeye başladığı göz önüne alındığında bunu normal karşılamak gerekir. Başta da ifade ettiğimiz gibi pek çok iç siyasi çatışmanın yaşandığı bu dönemlerde tıp alanında sahasında uzman gayr-ı müslimlerden yararlanılmış, ele geçen kurumlar yaşatılmaya çalışılmıştır. Emevîler döneminde özellikle saraylarda üst düzey kişilere hizmet veren doktorlar arasında aşağıdaki isimleri görmekteyiz.

İbn Asâl: (H.46) Rum kökenli bir Hristiyan olan İbn Asâl, Cundişapur tıp merkezi ekolüne mensuptur. Şam'da elde ettiği büyük bir şöhreti vardı. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Şam'da uzun yıllar görev yapması, doktor İbn Asâl'la arasında iyi bir diyalogun gelişmesine sebep olmuştur. Daha sonra bu iyi ilişkiler sıcak bir dostluğa dönüşmüş ve İbn Asâl, Muaviye'nin nedîmi olmuştur³¹.

27. Fazıl Halil İbrahim, s. 53.

28. Huart, Clement. *Arab ve İslâm Edebiyatı* (Trc. Cemal Sezgin, Ankara, 1971), s. 303.

29. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sa* (I-XV, Beyrut, 1987), I, 431; Kettanî, II, 211.

30. Makrizî, *Hıtat* (I-II, Beyrut, ?), II, 405.

31. İbn Ebî Usaybia, s.116.

İbn Asâl, H.46 yılında Benî Mahzum kabilesi mensuplarınınca öldürülmüştür. Sebebi, Suriye bölgesinde halk nezdinde büyük bir otorite elde eden Abdurrahman b. Halid b. Velid'in İbn Asâl tarafından (tabiki Muaviye'nin emriyle) zehirlenmesi gösterilir. Çünkü İbn Asâl, müfred ve mürekkebe ilaçlar hususunda son derece uzman bir kimse olup, öldürücü zehirleri ve dozlarını çok iyi bilirdi. Rivayetlere göre Abdurrahman'ın Suriye'deki önlenemez yükselişinin önüne geçmek isteyen Muaviye, Abdurrahman'ın bir hastalığında tedavisi için gönderdiği İbn Asâl tarafından zehirlenerek ortadan kaldırılmıştır³².

Ebul-Hakem ed-Dimaşkî: (760) Yine Cundişapur tıp okulundan yetişme Hıristiyan bir doktor olan Ebu'l-Hakem, aslında Hz. Osman döneminde şöhrete ulaşmış bir hekimdi. Belki de Hz. Osman'la ilişkisini Şam valisi Muaviye temin etmiş olabilir. Hz. Osman, muhasara altına alındığı zaman, isyancılardan korkarak Şam'a kaçmış ve orada yaşamaya devam etmiştir. Muaviye iktidarı ele geçirdikten sonra onu saraya davet etmiş kendisine özel doktorluğu görevini vermiştir. Çeşitli hastalıklar konusunda uzman olan Ebu'l-Hakem'in bazı hastalıklara başarılı müdahalelerde bulunduğu, zehirler konusunda uzman olduğu, ilaçlar hususunda Muaviye'nin kendisine güven duyduğu belirtilir³³.

Muaviye, oğlu Yezid'i hac emiri olarak tayin ettiği sene yanında doktor olarak Ebu'l-Hakem'i görevlendirmiştir. H.55'li yıllardan sonra gerçekleştiği tahmin edilen bu hadiseden Ebu'l-Hakem'in müslüman olduğu çıkarılabilir mi bilemiyoruz. Ebu'l-Hakem, Abdülmelik b. Mervan'ın vefatında onun başında bulunan hekimdi³⁴ Buradan onun üst düzey yöneticilerle ilişkisinin Muaviye'den sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Hakem'in oğlu da doktordu. Yalnız onun tıp tahsili yapıp yapmadığını veya bildiklerini babasından mı başkasından mı öğrendiğini bilemiyoruz. Emevîler dönemini sonuna kadar yaşamış, Abbasîler'in ilk dönemini de görmüştür. Oğlu İsa'yı da doktor yetiştirmiştir. O buna göre 105 yıl yaşamıştır. Özellikle bu aile *Hukne*, *Hacamat* (kan aldırma) ve *Keyy* (dağlama) konusunda uzman idi. Ayrıca o dönemde kanın durdurulması için yaranın sıkıca bağlanması, kanı pıhtılaş-

32. İbn Ebî Usaybia, s.171-172.

33. İbn Ebî Usaybia, 175; Fazıl Halil İbrahim, s. 50.

34. İbnü'l-Kıftî, 123; İbn Ebî Useybia, 175

tırmak için uzun süre soğuk suya sokulması gibi yöntemler sıkça başvurulan unsurlardı³⁵.

Emevîler döneminde yetişmiş ve görev yapmış tabiplerden biri de meşhur Irak valisi Haccac b. Yusuf'un doktoru Teyazuk'tur (90/711). Başlangıçta Abdülmelik'le dostluğu olduğu, Abdülmelik'in kendisini yanına aldığı ve kendisine özel doktorluk görevi verdiği belirtilir. Daha sonraki dönemlerde Haccac'ın doktorluğunu yapmıştır. Teyazuk'un faziletli, güzel sözlü ve yetkin bir doktor olduğu anlatılır. O, Haccac'ın hastalıklardan korunmak ve sağlıklı kalmak için yapılması gerekenleri sorduğunda; "Ancak genç kadınla evlen, pişmemiş eti yeme, iyice çiğnemedi lokmayı yutma, sevdiğin şeyleri yiyip iç, birşey içince üzerine birşey yeme. Küçük ve büyük abdestini tutma. Gündüz yemek yiyince biraz uyu ve gece yemek yersen yüz adım yürü" şeklinde cevap vermiştir³⁶.

Özellikle humma hastalığının tedavisiyle meşhur olan Teyazuk'un *Kunnaş'i-Kebir ve Kitabu İbdali'l-Edviye* isimli eserlerin de müellifi olduğu belirtilir³⁷. Haccac'ın doktorluğunu yaptığı yıllarda Teyazuk, Irak'ta bir tıp okulu meydana getirmiştir³⁸. Furat b. Şehnata onun yetiştirdiği önemli öğrencilerinden biridir³⁹.

Emevîler dönemindeki meşhur tabiplerden biri de Mervan b. el-Hakem'in muasırı olan Mâsercis'tir. Bu zatın İran'lı bir Yahudi olduğu veya Süryani olduğu konusunda görüş ayrılığı vardır. Ahron'un Kunnaş isimli eserini Süryanice'den Arapçaya çevirmiş olduğuna bakılırsa, bir Süryani olması daha muhtemeldir. Mervan b. el-Hakem tarafından tercüme ettirilen bu eser, Ömer b. Abdülaziz tarafından kölesine 40 günlük bir çalışma sonunda yeniden gözden geçirilmiş ve insanlığın yararına sunulmuştur⁴⁰. Mâsercis'in tercüme ettiği ve kendisine atfedilen bazı eserleri de yine İbn Ebî Usaybia'da geçmektedir⁴¹.

Buraya kadar anlattığımız tabipler genelde Cundişapur tıp okuluna mensup kimselerdir. Emevîler döneminde tabiplik yapan Abdülmelik b. Ebcer, İskenderiye tıp okulu mezunudur. Abdülmelik'in bir Hristiyan olduğu bilahere Ömer

35. Gülsüm Sezen, s.95-96.

36. İbn Kuteybe, *Uyûnul - Ahbar*, (I-IV, Kahire, 1930), III, 270; İbn Abdirabbih IV, 276; İbn Ebî Usaybia, 180

37. İbnü'l-Kıfî, 105; İbn Ebî Usaybia, 123-129.

38. İbnü'l-Kıfî, 105.

39. Gülsüm Sezen, 97.

40. İbn Ebî Usaybia, 102.

41. .Gülsüm Sezen, 98.

b. Abdülaziz eliyle İslâmiyeti seçtiği belirtilir. Onunla sıkı bir arkadaşlığından bahsedilir. Muhtemelen bu durum Ömer'in Medine'de ilim tahsil ettiği yıllara tekabül eder. Mısır valisi babası Abdülaziz'i ziyarete gidip geldiğinde ilim merkezlerini ziyaret eden Ömer, Abdülmelik'le tanışmış olmalıdır. Ömer, devlet başkanı olduğu zaman İskenderiye tıp merkezini Abdülmelik b. Ebcer'le anlaşılarak Antakya ve Harran'a taşımıştır. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz'in doktorluğunu da yaptı ve Ömer hastalandığında o çok yakın ilgi gösterdi⁴².

İskenderiye tıp okulunda tıp tahsil etmiş bir diğer tabip Yakup er-Ruhavî'dir. H.61 yılında İskenderiye'ye giden Yakup, döndükten sonra Antakya tıp okuluna hoca olmuş ve 11 yıl burada hocalık yapmıştır⁴³. Emevîler döneminde ismini rastladığımız son doktor Ahmed b. İbrahim'dir. H.101-105/720-724 yılları arasında devlet başkanlığı yapan Yezid b. Abdilmelik'e doktorluk yapmıştır. Hakkında çok fazla bilgi verilmeyen Ahmed b. İbrahim'in tıp sahasında telif ettiği eserlerin olduğu belirtilir⁴⁴.

Netice olarak Emevîler dönemi müslümanların beşerî ilimlerde bir hazırlık ve alt yapı oluşturma dönemidir. Fetihler sonucu ele geçen topraklardaki kurum ve kuruluşlara zarar verilmediği gibi onların çalışmaları teşvik edilmiş, hatta alanlarında uzman olan pek çok kişi devlet başkanından ve saraydan çok yakın ilgi ve alaka görmüştür. Ayrıca bu ilmi çabaların yaygınlaşması yolunda çeşitli adımlar atılmıştır.

42. Fazıl Halil İbrahim, 26.

43. Fazıl Halil İbrahim, 26.

44. Fazıl Halil İbrahim, 55.